
 <p>Research Journal MATIN Imam Khomeini and the Islamic Revolution</p>	<p>Print ISSN: 2423-6462 Online ISSN: 2676-5888 Home page: https://matin.ri-khomeini.ac.ir</p>	 <p>Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution</p>
---	--	---

Research Paper

The Lawmaker's Decline of Imam Khomeini's Viewpoint: The Liability of a Perpetrator in Ambiguous Cases, Resulting from the Contradiction in the Confession of the Accused (Note of Article 477 of the Islamic Penal Code Enacted in 2013)

*AbdolAli Tavajohi¹

Sohrab Bahadori²

1. Associate Professor, Shahed University, Tehran, Iran. (Corresponding Author)
2. PhD (Jurisprudence & Criminal law), Kharazmi University, Tehran, Iran.

Article Info	Abstract
<p>Article type: Book Review</p> <p>Article history: Received: September 12, 2022 Received in revised from: January 9, 2023 Accepted: February 10, 2023 Published online: December 21, 2024</p> <p>Keywords: Confession of the accused, Imam Khomeini, blood money, cancellation of retribution, ambiguous knowledge, retribution.</p> <div style="text-align: center;"> <p>*Corresponding author: atavajohi@yahoo.com</p> </div>	<p>One of the important innovations of the Islamic Penal Code approved in 2013 is about the sentence based on ambiguous knowledge resulting from the confession of the accused. In this context, in Article 235 of the Islamic Penal Code approved in 1370, in line with the view of Imam Khomeini, the choice of the guardian of the slain was accepted to acknowledge each of the confessions, which was retribution or blood money depending on the case. Despite this, the opinion of the lawmaker in the note of Article 477 of the Islamic Penal Code approved in 2013 is that the guardian in referring to each of the confessors can only choose to receive the full blood money and retribution is cancelled. The question that is raised is: What is the most important reason for presenting a new opinion by the lawmaker? This research was conducted through descriptive-analytical method and its data was collected from reliable sources, including laws, books, journals and other relevant sources. Attempts have been made in this research to analyze the viewpoints of jurists as well as the viewpoint of Imam Khomeini and its foundations. According to the findings of the study, Imam Khomeini's viewpoint is in harmony with the famous opinion of jurists, and the result is that the reason for the lawmaker's decline is based on paying attention to Ayatollah Khamenei's decree (fatwa) in the process of canonical supervision over the Islamic Penal Bill, and his fatwa has been given priority over other viewpoints.</p>

Citethisarticle: Tavajohi A. A. & Bahadori, S. (2024). The Lawmaker's Decline of Imam Khomeini's Viewpoint: The Liability of a Perpetrator in Ambiguous Cases, Resulting from the Contradiction in the Confession of the Accused (Note of Article 477 of the Islamic Penal Code Enacted in 2013). *Matin Research Journal*, 26(105), 31-55. <https://doi.org/10.22034/matin.2024.247819.1755>

© The Author(s). Publisher: **Research Institute of Imam Khomeini and Islamic.**
This is an open-access article distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

The consideration in Islamic Penalty Code approved in Year 1392/2013 shows the legislature in some articles has declared the remarkable innovations that they are different explicitly from previous approach of legislature. Some of these innovations contain the Contradiction and disagreement with the Imām Khomeinī Opinions. Contradiction of Imām Khomeinī opinion is important issue because the legislature in Islamic Penalty Code approved in Year 1370/1991 approved Imām Khomeinī opinions. Examining of articles of Fourth Book (Dīyāt) of Islamic Penalty Code approved in Year 1392/2013 indicates that the conflict of confessions is one of the important innovations. In this innovation, The person confess that committed the homicide the person deliberately and the person confess that perpetrated that homicide unintentionally; that is to say, two confessions exist about homicide as the subject of confession and two persons were accused. This issue should be known that participation not discuss. Concerning the conflict of confessions, examining juristic sources and articles of the criminal code indicate that both jurists and the legislature has considered the Conflict of confessions.

Since several opinions are among jurists, choosing one of the opinions in legislation result to different effects. One of the confessions confirmed leading to Retaliation for murder (Arabic: Al-Qiṣās) or Blood money (Arabic: Al-Dīyāt) for unintentional homicide. This issue agrees one of the opinions of jurists.

Legislation process about Conflict of confessions is considerable because the legislature by using of jurisprudential opinions, has chosen the different approaches regarding the conflict of confessions. However the new approach of legislature contraries the opinion Imām Khomeinī expressly, the Legislature approved that opinion in Article of 235 Islamic Penalty Code in Year 1370/1991; As a result, consideration about the new approach of legislature in note of Article 477 Islamic Penalty Code approved in Year 1392/2013 is necessary. Such a way which two juristic opinions in legislation process were chosen and the legislature reject the Imām Khomeinī opinion and prefer the other opinion and approve the new approach should be considered and reflected on this way.

This research was done which declared the clear answer to this question: why the legislature has taken the new approach in the conflict of confession?

Since the issue which influence on the legislature approach in the conflict of confessions should be known, main discuss of this research rely on this issue.

Material and Methods

In this research, two aspects are considered:

First aspect, juristic opinions are explained and discussed. Jurists declared the four opinions. Second aspect, legislature approaches in Article 235 of Islamic Penal Code approved in Year 1370/1991 and Note of 477 Islamic Penal Code approved in Year 1392/2013 are explained. According two aspects, analytical-described method was

used and jurisprudence sources were studied. On the one hand, Opinion of jurists as Shaykh Mufīd, Sharīf Murtiḍā, Shaykh Tūsī, Ibn Idrīs Ḥillī, Muḥaqqiq Ḥillī, Shahīd Thānī was stated; on the other hand, focus on other opinions; for example, the opinion of Ibn Zuhri Ḥalābī and Ḥalābī in *Al-Kāfi fi al-Figh*. In addition, The Ayatollah Fayyāḍ Kābulī accept in *Minhāj Al-Ṣāliḥīn* neither confession. The Grand Ayatollah Khāmenei (Mudda ḡilluh al-‘Ālī) has the different opinion that the avenger of blood can confirm one of the confessors and receive blood money. According this opinion, penalty of Retaliation for murder is quite impossible.

Results

Imām Khomeinī in the book of *Taḥrīr al-Wasīlat* approves the first opinion, in fact, he accepts the opinion of majority of jurists. This opinion has two main elements: either confession is valid; as a result, if the avenger of blood confirms who the person confess to murder, retaliation for murder is permitted. Also, if the avenger of blood confirm who the person confess to unintentional homicide, can receive blood money. Sharīf Murtiḍā in *Rasā’il al-Sharīf al-Murtiḍā* states this opinion and the ‘Ijmā’ (Consensus of opinion among jurists) as it juristic reasoning. In addition, Ḥadīth Ḥasan Ibn Ṣāliḥ from Imam Ja’far al-Ṣādiq (Peace Be upon Him) has declare significant that the avenger of blood can choose the blood money for unintentional homicide or the retaliation for murder. This issue should be known that conforming one of confessors indicates acquitting the other confessor; therefore, if the avenger of blood confirm the confession to murder, convicting other confessor to blood money isn’t impossible because perpetration of homicide isn’t participation.

Declaring of this issue is necessary that The Grand Ayatollāh Khoei rejects both ḥadīth ḥasan Ibn Ṣāliḥ and ‘Ijmā’.

Examining the juristic books indicates that some jurists regarding to opinion of the Ibn Zuhri Ḥalābī which the avenger of blood can receive a half of blood money from either confessor or retaliation a person who confess to murder is permit for the avenger of blood, believe this opinion contraries Ḥadīth Ḥasan Ibn Ṣāliḥ. Also, the important issue that stated concern the blood money in this opinion is convicting two confessors a half of blood money. This issue was rejected by some of jurist. Two challenges show the weak this opinion.

Conclusions

1. Jurists have difference of opinion about the Conflict of confessions. After the Islamic Revolution, the legislature has two approaches. On the other hand, in Article 235 of Islamic Penalty Code approved in Year 1370/1991 has chosen the opinion of Imām Khomeinī; on the other hand, in Note of 477 Islamic Penalty Code approved in Year 1392/2013 not accept it.

2. By examining and referring to the Guardian Council approach, it has been proven that Guardian Council want to amend this note according the opinion of The Grand

Ayatollah Khāmenei (Mudda zilluh al-‘Ālī).

3. The New approach that the legislature choose it in note Article 477 Islamic Penalty Code approved in 1392/2013 will reduce Penalty of Retaliation for murder. This approach not only homicide but also crime against the organ of the body include; as a result, the retaliation for bodily harm is quite impossible.

Conflicts of Interest

The authors of this article declared no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

عدول قانون گذار از نظر امام خمینی^(۵): مسئولیت مرتکب در موارد علم اجمالی ناشی از تعارض اقرار متهمان (تبصره ماده ۴۷۷ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲)

عبدالعلی توجهی^۱

<https://doi.org/10.22034/matin.2024.247819.1755>

سهراب بهادری^۲

مقاله پژوهشی

چکیده: یکی از نوآوری‌های مهم قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ درباره حکم مترتب بر علم اجمالی ناشی از اقرار متهمان است. در این زمینه، در ماده ۲۳۵ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۷۰، همسو با دیدگاه امام خمینی تخییر ولی دم در تصدیق هر یک از اقرارها پذیرفته شده بود که حسب مورد قصاص یا دیه ثابت می شد. با وجود این، نظر قانون گذار در تبصره ماده ۴۷۷ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ آن است که ولی دم در مراجعه به هر یک از اقرارکنندگان صرفاً برای دریافت دیه کامل مخیر می باشد و قصاص ساقط است. سؤالی که مطرح می شود آن است که مهم ترین دلیل ارائه نظر جدید از سوی مقنن چیست؟ در این پژوهش که با روش توصیفی - تحلیلی نگارش یافته و داده های آن به صورت کتابخانه ای از منابع معتبر گردآوری شده است ضمن بررسی آرای فقها، جایگاه نظر امام خمینی و مبانی آن تحلیل شده است. وفق یافته های پژوهش دیدگاه امام خمینی با نظر مشهور فقها هماهنگ است و نتیجه آن است که چرایی عدول قانون گذار بر مبنای توجه به فتوای مقام معظم رهبری در فرایند نظارت شرعی بر لایحه مجازات اسلامی است و فتوای ایشان بر سایر دیدگاه ها مقدم شده است.

کلید واژه ها: اقرار متهمان، امام خمینی، دیه، سقوط قصاص، علم اجمالی، قصاص.

۱. دانشیار گروه حقوق، دانشگاه شاهد، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) E-mail: atavajohi@yahoo.com

۲. دانش آموخته دکتری فقه و حقوق جزا، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

E-mail: bahadori.sohrab@ut.ac.ir

استناد: توجهی، عبدالعلی و بهادری، سهراب (۱۴۰۳). عدول قانون گذار از دیدگاه امام خمینی^(۵) درباره مسئولیت مرتکب در موارد علم اجمالی ناشی از اقرار متهمان. پژوهشنامه ماتین، ۲۶(۱۰۵)، ۵۵-۳۱. <https://doi.org/10.22034/matin.2024.247819.1755>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۶/۲۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۰/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۱

پژوهشنامه ماتین / سال بیست و ششم / شماره صد و پنج / زمستان ۱۴۰۳ / صص ۵۵-۳۱

مقدمه

تأمل در قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ نشان می‌دهد که قانون‌گذار در مواد متعددی از حکم پذیرفته‌شده در قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۷۰ عدول و حکم جدیدی را ارائه کرده است. به‌عنوان نمونه، دو رویه متفاوت نسبت به مسئله مسئولیت کیفری اعم از قصاص و دیه در موارد علم اجمالی که جانی بین دو یا چند نفر معین بوده و اقرار متهمان منشأ علم اجمالی باشد، اتخاذ شده است. در این راستا، در ماده ۲۳۵ قانون مجازات مصوب سال ۱۳۷۰ همسو با فتوای امام خمینی^۱ دو فرض پیش‌بینی شده بود: فرض نخست آن است که شخصی به قتل عمدی یک نفر اقرار می‌کند و شخص دیگری اقرار می‌کند که مرتکب قتل عمدی همان مقتول شده است. در این فرض، دو اقرار نسبت به قتل عمدی یک مقتول وجود دارد. در فرض دوم شخصی چنین اقرار می‌کند که مرتکب قتل عمدی شخصی شده است و شخص دیگری به قتل خطایی همان مقتول اقرار می‌کند. در فرض اخیر، دو اقرار متفاوت (عمدی/خطایی) نسبت به قتل یک مقتول وجود دارد. بر اساس رویکرد قانون‌گذار، حکم یکسان برای فرض‌های مذکور آن است که ولی دم مخیر است که به هر یک از این اقرار کنندگان مراجعه کند و در نتیجه، اگر ولی دم به شخصی مراجعه کند به قتل عمدی اقرار کرده است، مقرر قصاص می‌شود و اگر به شخصی مراجعه کند که به قتل خطایی اقرار کرده است، مقرر دیه را پرداخت می‌کند. حکم دیگری که در این دو فرض وجود دارد آن است که مطالبه مجازات هر دو مقرر برای ولی دم جایز نیست. در این راستا، بررسی تبصره ماده ۴۷۷ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ نشان می‌دهد که رویکرد دیگری مقبول مقنن واقع شده است. وفق این رویکرد، اگر متهمان اقرار کنند و علم اجمالی به متهمان ناشی از اقرار آنان باشد، ولی دم یا مجنی‌علیه این اختیار را دارند که به هر کدام از این متهمان که به ارتکاب جنایت اقرار کرده‌اند، مراجعه کنند. رجوع ولی دم یا مجنی‌علیه به اقرار کنندگان فقط برای اخذ دیه است. رویکرد جدید مقنن در این ماده جنایت بر نفس و مادون نفس را در برمی‌گیرد. مسئله دیگری که وجود دارد آن است که رجوع اولیای دم یا مجنی‌علیه به اقرار کنندگان برای دریافت دیه در موارد جنایت عمدی

۱. در ادامه به دیدگاه امام خمینی اشاره می‌شود و نص ماده مذکور نیز مطرح می‌شود.

و غیر عمدی یکسان است و تفاوتی بین آن‌ها وجود ندارد. مقایسه نظر قانون‌گذار در این تبصره با آنچه در ماده ۲۳۵ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۷۰ مقرر شده بود بر این مهم دلالت می‌کند که حق قصاص وفق دیدگاه سابق قانون‌گذار ساقط نمی‌شود؛ ولی در دیدگاه اخیر سقوط قصاص پذیرفته شده و تنها مطالبه دیه برای اولیای دم محفوظ است. بر این اساس، رویه مقنن مبنی بر عدول از دیدگاه قبلی به نظری دیگر به‌طور کلی و رویگردانی از فتوای امام خمینی به‌طور خاص این سؤال را به دنبال دارد که علت تغییر موضع قانون‌گذار چیست؟ سؤال دیگر آن که آیا ضعف مستندات فقهی موجب ترجیح دیدگاه فقهی دیگری بر فتوای امام خمینی شده است؟

بنا بر آنچه بیان شد، در این نوشتار پس از واکاوی نظریات فقهی در مورد مسئولیت کیفری در حالت علم اجمالی که مرتکب بین دو یا چند نفر معین بوده و اقرارهای متعارض موجب حصول علم اجمالی به مرتکب شده است، به بررسی چرایی عدول قانون‌گذار از رویکرد سابق و نظر امام خمینی پرداخته می‌شود.

۱. پیشینه پژوهش

بررسی برخی از تألیفات انجام‌شده نشان می‌دهد که توجه پژوهشگران به زوایای خاصی از اقرار معطوف شده است و از سوی دیگر، پژوهشی دیده نمی‌شود که چرایی تغییر موضع قانون‌گذار به‌طور جامع و مفصل در آن برجسته شده باشد و بر نظر امام خمینی تأکید شده باشد. در این قسمت، به رویکرد محوری برخی از پژوهش‌ها اشاره می‌شود. در مقاله‌ای با عنوان «پاسداری از مصالح جامعه و مردم با اقرار با رویکردی به آرای امام خمینی^(ع)» (سوادی، ۱۳۹۵، صص. ۱۰۷-۸۷) مطالب زیادی به اقرار در امور کیفری و اقرار در مجازات حدی و تعزیری بازتاب یافته است. در این مقاله تعارض اقرارها در جنایت مستوجب قصاص ملموس نیست.

در پژوهش حاضر مقایسه‌ای بین فتوای معیار قانون‌گذار در قوانین مجازات اسلامی مصوب سال‌های ۱۳۷۰ و ۱۳۹۲ صورت می‌گیرد. درباره فتوای معیار مقاله‌ای با عنوان «چالش‌های تعیین فتوای معیار در قانون‌گذاری با توجه به آرای امام خمینی^(ع)» (سماواتی و موسوی بجنوردی، ۱۳۹۹، صص. ۳۹-۶۱) دیده می‌شود. توجه به‌عنوان مقاله اخیر و همچنین

ملاحظه مطالب آن نشان می‌دهد که در خصوص عدول قانون‌گذار از یک نظر فقهی به دیدگاه فقهی دیگر هیچ بحثی صورت نگرفته است.

حسب بررسی پیشینه پژوهش چند نکته بیان می‌شود:

اولاً پژوهشی مشاهده نمی‌شود که با محوریت نظر امام خمینی در موضوع تعارض بین اقرار به قتل عمدی و اقرار به قتل خطایی سامان‌یافته باشد و مبانی نظر ایشان واکاوی شود. ثانیاً در خصوص علت عدول قانون‌گذار از موضع سابق خود که هماهنگ با نظر امام خمینی است، ارائه پاسخی شفاف اهمیت دارد. از این رو، لازم است که بررسی شود نگرش جدید مقنن هماهنگ با کدام یک از نظریه‌های فقهی است. با توجه به دو نکته مذکور مبنی بر «(خلاً پژوهشی)» و «(اهمیت مشخص شدن چرایی عدول قانون‌گذار)» رویکرد متمایز و متفاوتی در این مقاله پیگیری می‌شود و از این حیث مقاله مذکور دارای نوآوری است.

۲. روش تحقیق

داده‌های مورد نیاز این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای گردآوری شده و همچنین روش بحث نیز به صورت توصیفی - تحلیلی است.

۳. دیدگاه‌های فقهی

نظرات فقهای امامیه درباره تعارض مفاد اقرارها در فرضی که یک نفر به قتل عمدی شخص معینی اقرار می‌کند و شخص دیگری نیز به قتل خطایی همان شخص اقرار می‌کند، متعدد است. یک نظر آن است که ولی دم بین قصاص اقرار کننده به قتل عمدی یا اخذ دیه از مقرر به قتل خطایی مخیر است. به عکس دیدگاه مذکور، نظر دوم بر تخییر بین قصاص مقرر به قتل عمدی یا تنصیف دیه بین دو مقرر شکل گرفته است. نظر سوم هم دیده می‌شود که ولی دم در رجوع به هر یک از اقرار کنندگان برای اخذ دیه کامل مخیر است. چهارمین نظر آن است که هیچ یک از اقرارها حجت نیست و اگر صدق یکی از اقرارها معلوم باشد، قاتل با قرعه تعیین می‌شود و تخییر جریان ندارد. در ادامه، دیدگاه‌های مذکور مورد ارزیابی قرار می‌گیرند:

۳-۱. نظر تخیر بین قصاص مقر به قتل عمدی یا اخذ دیه کامل از مقر به قتل خطایی

در دیدگاه نخست تأکید شده است که در تعارض بین اقرار به قتل عمدی یک شخص و اقرار به قتل خطایی آن مقتول، اولیای دم نمی‌توانند هر دو مقر را قصاص کنند و الزام هر دو نفر اقرار کنندگان به دیه نیز جایز نیست، بلکه ولی دم مخیر است که یا مقر به قتل عمدی را قصاص کند و مقر به قتل خطایی را رها کند یا این که از اقرار کننده به قتل خطایی دیه بگیرد و حقی نسبت به اقرار کننده به قتل عمدی نداشته باشد. شیخ مفید در این خصوص چنین می‌نویسد: اگر مقتولی یافت شود و شخصی به قتل عمدی آن اعتراف کند و شخص دیگری به قتل خطایی آن مقتول اعتراف کند، ولی دم بین قصاص مقر به قتل عمدی و مطالبه دیه از اقرار کننده به قتل خطایی مخیر است (پ ۱۴۱۳، ص. ۷۴۴). به باور سید مرتضی، این حکم از انفرادات امامیه به شمار می‌آید (۱۴۱۵، ص. ۵۴۳). این نظریه مورد اقبال بسیاری از فقها واقع شده است (ابن ادریس، ۱۴۱۰، ج ۳، ص. ۳۴۳؛ ابن براج، ۱۴۰۶، ج ۲، ص. ۵۰۳؛ ابن سعید، ۱۴۰۵، ص. ۵۷۸؛ خویی، ۱۴۲۲، ج ۴۲، ص. ۱۱۴؛ سلار دیلمی، ۱۴۰۴، ص. ۲۳۸؛ سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۲۸، ص. ۲۴۴؛ شهید اول، ۱۴۱۰، ص. ۲۷۰؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۱۰، ص. ۶۹؛ طباطبایی کربلایی، ۱۴۱۸، ج ۱۶، ص. ۲۶۵؛ شیخ طوسی، ۱۴۰۰، صص. ۷۴۴-۷۴۳؛ علامه حلی، الف ۱۴۱۳، ج ۳، ص. ۶۱۲؛ علامه حلی، پ ۱۴۱۳، ج ۹، ص. ۴۴۲؛ فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۱۱، صص. ۱۱۳-۱۱۲؛ قمی، بی تا، ج ۳، ص. ۳۳۳؛ محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۴، ص. ۲۰۳؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۲، ص. ۲۰۶).

دیدگاه امام خمینی با نظریه مذکور یکسان است و با توجه به ابتدای رویکرد این پژوهش بر نظر امام خمینی عبارات ایشان بیان می‌شود. چنانچه شخصی به ارتکاب قتل عمدی از سوی خودش اقرار کند و شخص دیگری چنین اقرار کند که مرتکب قتل خطایی شده است، جایز است که ولی دم مقتول، نظر اقرار کننده قتل عمدی را بپذیرد و مقر را قصاص کند. همچنین، ولی دم می‌تواند نظر اقرار کننده قتل خطایی را قبول کند و در نتیجه، او به پرداخت دیه ملزم شود. جایز نیست که ولی دم نظر هر دو نفر آنان را بپذیرد (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱ و ۲، ص. ۹۱۴).^۱ چنان که قابل مشاهده است، وفق رویکرد امام خمینی فقط یک

۱. «لو أقر شخص بقتله عمداً و آخر بقتله خطأً، كان للولي الأخذ بقول صاحب العمد، فيقتص منه و الأخذ بقول صاحب الخطأ، فيلزمه بالدية و ليس له الأخذ بقولهما».

تخیر ولی دم در تعارض دو اقرار به قتل عمدی و قتل خطایی مبنی بر قصاص یا مطالبه دیه را از جمله امور اتفاقی در نزد فقهای امامیه برمی‌شمرد (شیخ مفید، الف ۱۴۱۳، ص. ۵۰). سید مرتضی نیز در الإنتصار فی انفرادات الإمامیه این دیدگاه را جزء انفرادات امامیه می‌داند (۱۴۱۵، ص. ۵۴۳) و در دیگر اثرش، کتاب رسائل الشریف المرتضی به صراحت دلیل آن را اجماع می‌داند (۱۴۰۵، ج ۱، ص. ۲۵۳). از همین رو، فقیهان پس از سید مرتضی، عمدتاً در این زمینه به اجماع وی اشاره کرده‌اند (خویی، ۱۴۲۲، ج ۴۲، ص. ۱۱۲؛ طباطبایی کربلایی، ۱۴۱۸، ج ۱۶، ص. ۲۶۶؛ فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۱۱، ص. ۱۱۳؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۲، ص. ۲۰۶).

ج) عدم امکان اخذ اقرارها با هم

خویی درباره وجه صحیح نسبت به تخیر ولی دم در موضوع مورد بحث چنین می‌آورد: با آن که هر یک از دو اقرار بر اقرار کننده حجت است؛ اما ولی دم نمی‌تواند هر دو اقرار را با هم اخذ نماید و آن‌ها را تصدیق کند؛ زیرا علم اجمالی وجود دارد که یکی از اقرارها با واقع مخالف است (خویی، ۱۴۲۲، ج ۴۲، ص. ۱۱۴)؛ بنابراین، ولی دم بین تصدیق اقرار به قتل عمدی یا اقرار به قتل خطایی مخیر است.

د) اثبات تخیر ولی دم با استناد به بنای عقلا

اگر با تعارض دو اقرار مواجه شویم بنای عقلا چه چیزی را اقتضا دارد؟ خویی پس از مناقشه در روایت حسن بن صالح و اجماع و رد این دو دلیل، به بنای عقلا اشاره می‌کند. وی چنین می‌نگارد: بنای عقلا مقتضی آن است که یکی از اقرارها تصدیق شود و بر این پایه، اگر مقر به قتل خطایی تصدیق شود و از آن دیه گرفته شود، ولی دم حق ندارد که به اقرار کننده به قتل عمدی مراجعه کند و تقاضای قصاص داشته باشد. چنانچه مقر به قتل عمدی تصدیق شود و مقر قصاص شود، ورثه مقر به قتل عمدی حق ندارند برای دریافت نصف دیه به اقرار کننده به قتل خطایی مراجعه کنند؛ زیرا اقرار به قتل عمدی مقتضی برائت شخص دیگر از قتل است (خویی، ۱۴۲۲، ج ۴۲، ص. ۱۱۴).

۲-۱-۳. نقد و ارزیابی ادله

بر اساس مطالبی که بیان شد، چند استدلال مختلف برای نظر تخییر بین قصاص اقرار کننده به قتل عمدی یا مطالبه دیه از اقرار کننده به قتل خطایی ارائه شده است که در ادامه، به ارزیابی آن‌ها پرداخته می‌شود:

الف) روایت حسن بن صالح

روایت حسن بن صالح از حیث سندی محل بحث است. عمده مطالب بر محور ثقه یا عدم توثیق حسن بن صالح متمرکز است. در این زمینه، شیخ طوسی در کتاب تهذیب الأحکام درباره حسن بن صالح چنین می‌آورد: «الْحَسَنُ بْنُ صَالِحٍ وَهُوَ زَيْدِي بُتْرِي مَثْرُوكُ الْعَمَلِ بِمَا يَخْتَصُّ بِرِوَايَتِهِ؛ حسن بن صالح فردی زیدی مذهب بتری است و فقها به روایت وی عمل نکرده‌اند» (۱۴۰۷، ج ۱، ص. ۴۰۸). این عبارت شیخ طوسی عیناً از سوی فقهای دیگری نیز تکرار شده و آنان به شیخ طوسی ارجاع داده‌اند (خویی، ۱۴۲۲، ج ۴۲، ص. ۱۱۳؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۲۱، ص. ۱۹۴). مطلبی که درباره توثیق حسن بن صالح وجود دارد آن است که در سلسله سند این روایت راوی دیگری با عنوان «حسن بن محبوب» وجود دارد. حسن بن محبوب جزء اصحاب اجماع به شمار می‌آید و کتاب وی مورد اعتماد است (مجلسی اول، ۱۴۰۶، ج ۱۰، ص. ۳۲۱). حال، وقتی حسن بن محبوب از حسن بن صالح روایتی را نقل کند، این بر توثیق حسن بن صالح دلالت می‌کند. مبنای ارائه شده برای تحصیل توثیق حسن بن صالح و اثبات توثیق یک راوی از طریق روایت یکی از اصحاب اجماع از او محل اشکال است و با مخالفت برخی از فقها همراه شده است (خویی، ۱۴۲۲، ج ۴۲، ص. ۱۱۳). مطلب دیگر آن که اگر راوی از اصحاب اجماع به شمار آید تنها موجب وثاقت و اعتماد به همان راوی است و بر زیاده‌تر از این مطلب دلالتی ندارد و مقتضی توثیق و اعتماد به شخص دیگری که از آن روایت می‌کند، نیست (تبریزی، ۱۴۲۶، ص. ۱۸۳؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۲۱، ص. ۱۹۴) به معنای دیگر، توثیق و اعتماد به حسن بن محبوب که اصحاب اجماع است، بر توثیق حسن بن صالح دلالت ندارد.

تأمل در عبارات فقها نشان می‌دهد که نوعی نگاه مثبت به این روایت قابل برداشت است؛ چه آن که تعبیری همچون «یدل علیه...» (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۲، ص. ۲۰۶)، «ینص علیه...»

فاضل هندی، ۱۴۱۶، ج ۱۱، صص. ۱۱۳ - ۱۱۲) مفید این نگاه مثبت است. افزون بر این، برخی نیز از روایت حسن بن صالح به‌عنوان اصل و مبنا در حکم تخخیر یاد نموده و اشاره‌ای به بحث سندی آن نداشته‌اند (مدنی کاشانی، ۱۴۱۰، ص. ۱۲۵). بر این پایه، می‌توان چنین گفت که وفق این نگرش‌ها، روایت حسن بن صالح، روایتی قابل‌اعتنا و فاقد ضعف سندی محسوب شده و به‌طور یقین، می‌توان عمل به آن را خالی از هرگونه مناقشه دانست. افزون بر این، محمدتقی مجلسی و محمدباقر مجلسی که رویکرد حدیثی آنان قابل‌توجه است، نیز دو موضع متفاوت نسبت به این روایت در پیش گرفته‌اند: از یک‌سو، محمدباقر مجلسی این روایت را «ضعیف» دانسته و درعین حال به فتوای اصحاب وفق آن اشاره کرده است (مجلسی دوم، ۱۴۰۴، ج ۲۴، ص. ۴۲؛ ۱۴۰۶، ج ۱۶، ص. ۳۵۲). در تقابل با این رویکرد، وفق نظر محمدتقی مجلسی این روایت «صحیح» به شمار می‌آید (مجلسی اول، ۱۴۰۶، ج ۱۰، ص. ۳۲۱).

فتوای بسیاری از فقهای امامیه اعم از متقدمین، متأخرین و معاصرین با مفاد روایت حسن بن صالح هماهنگ است. از طرف دیگر، ادعای اجماع بر تصحیح روایت «حسن بن محبوب» شده است. صاحب ریاض در این زمینه چنین می‌نویسد: «للقریب من الصحیح بالحسن بن محبوب المجمع علی تصحیح ما یصح عنه» (طباطبایی کربلایی، ۱۴۱۸، ج ۱۶، ص. ۲۶۵) و این که در روضة المتقین، کتاب حسن بن محبوب قابل‌اعتماد شناخته‌شده و روایت موردبحث نیز صحیح دانسته شده است (مجلسی اول، ۱۴۰۶، ج ۱۰، ص. ۳۲۱).

درباره جایگاه روایت حسن بن صالح در بین فقها باید دانست که از آن به‌عنوان «مؤید» یادشده است. در این راستا، شهید ثانی با عبارت «یؤیده رواية الحسن بن صالح» روایت مذکور را به‌عنوان مؤید می‌آورد. توضیح بیش‌تر آن که شهید ثانی یک دلیل مستقل و مقدم بر روایت حسن بن صالح می‌آورد و سپس از روایت مذکور برای تأیید حکم تخخیر ولی دم در تصدیق هر یک از اقرارها بهره می‌گیرد. دلیل مستقل وی چنین است که هر یک از اقرارها سبب مستقلی برای واجب گردانیدن مقتضای آن اقرارها (حسب مورد قتل عمد یا قتل خطایی) به شمار می‌آیند و جمع بین دو امر [قصاص و دیه] امکان‌پذیر نیست. از این رو، ولی دم در عمل بر طبق مقتضای هر یک از اقرارها مخیر است. روایت حسن بن صالح، تخخیر ولی دم در تصدیق هر یک از اقرارها را تأیید می‌کند (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۱۵، ص. ۱۷۵). این نشان می‌دهد که این روایت دلیل مستقلی برای تخخیر ولی دم در تصدیق هر یک از اقرار

کنندگان نبوده است؛ زیرا اگر روایت حسن بن صالح این قابلیت را دربر داشت که به عنوان یک دلیل استقلالی در این مسئله از آن یاد شود، از اسباب و ادوات بیان تعلیل بهره گرفته می‌شد، همان‌طور که برای دلیل مستقل از این روش بهره برده و از ادات «لأن» استفاده کرده است. همچنین برخی دیگر از فقها ضمن اشاره به ضعیف بودن روایت حسن بن صالح چنین آورده‌اند که این روایت برای تأیید صالح است (تبریزی، ۱۴۲۶، ص. ۱۸۳).

ب) اجماع

در تبیین ادله این دیدگاه به اجماع سید مرتضی و بیان این اجماع از سوی سایر فقیهان اشاره شد. با این که برخی از فقها اجماع سید مرتضی را حجت دانسته‌اند (طباطبایی کربلایی، ۱۴۱۸، ج ۱۶، ص. ۲۶۶) ولی عده‌ای بر این عقیده‌اند که استناد به اجماع برای اثبات نظر تخییر ولی دم در تصدیق هر یک از اقرارها با چالش مواجه است. مضاف بر این که اگر در این مسئله اجماعی منعقد باشد، به علت وجود روایت حسن بن صالح، اجماع مدرکی است و از این حیث نیز قابل نقد است. افزون بر این، محقق خوبی اجماع سید مرتضی را از نوع اجماع منقول می‌داند و بر این باور است که چنین اجماعی حجت نیست (خوبی، ۱۴۲۲، ج ۴۲، ص. ۱۱۳). همچنین چنین گفته شده است که این قبیل اجماع‌ها، اجماع مصطلح کاشف از قول معصوم^ع، محسوب نمی‌شوند، به‌طور خاص اجماع‌های سید مرتضی و شیخ طوسی کاشفیتی از قول معصوم^ع ندارند؛ چرا که این گونه اجماع‌ها بر «شهرت فتوایی» در عصر سید مرتضی و شیخ طوسی حمل می‌شوند و در نزد ما حجت نیستند. علاوه بر این، این گونه اجماع‌ها بر قاعده یا اصل عملی یا امور دیگری غیر از اصل و قاعده حمل می‌شوند. اجماع زمانی قابل پذیرش است که بعد از وجود نص تأییدشده باشد (مرعشی نجفی، ۱۴۱۵، ج ۲، صص. ۷۷-۷۶). بنا بر آنچه ارائه شد، حجیت اجماع مورد اشاره ناتمام است.

ج) عدم امکان اخذ اقرارها با هم

این استدلال بر این پایه بنا شده است که علم اجمالی به کذب یکی از اقرارها موجب تخییر ولی دم می‌شود، حال آن که نگرش دیگری نیز وجود دارد که بر این مبنا شکل گرفته است که علم اجمالی به کذب یکی از اقرارها موجب تکاذب و تعارض دو اقرار می‌شود و وفق

این نگرش تخییر ولی‌دم پذیرفته نیست. در ادامه، به دیدگاهی اشاره می‌شود که بر اساس آن دو اقرار فاقد حجیت هستند.

(د) نقد دلیل بنای عقلا

در نظرات موافقان نظریه موردبحث به این مطلب اشاره شده بود که بنای عقلا بر تخییر ولی‌دم است. در این راستا، برخی معتقدند استناد به اقتضای بنای عقلا برای اثبات تخییر ولی‌دم در تصدیق هر یک از اقرار کنندگان مسلم نیست و اگر هم بنای عقلا چنین اقتضایی را داشته باشد، امضای شارع مقدس نسبت به آن لازم است (خوانساری، ۱۴۰۵، ج ۷، ص ۲۴۳). بر این اساس، نظر به منتفی بودن امضای شارع مقدس، تخییر ولی‌دم بر مبنای بنای عقلا قابل توجیه نیست.

۲-۳. نظر تخییر ولی‌دم بین قصاص عمدی یا تنصیف دیه

بررسی منابع فقهی نشان می‌دهد که برخی از فقها معتقدند ولی‌دم مخیر است که یا دیه کامل را به‌طور مساوی از هر دو شخصی که به قتل عمدی و قتل خطایی اقرار می‌کنند، اخذ کند یا این که فقط شخصی را که به ارتکاب قتل عمدی اقرار می‌نماید، قصاص کند. ابن زهره، کیدری، ابو صلاح حلبی قائلان این دیدگاه به شمار می‌آیند (ابن زهره، ۱۴۱۷، ص ۴۰۷؛ حلبی، ۱۴۰۳، صص ۳۸۷-۳۸۶؛ بیهقی نیشابوری کیدری، ۱۴۱۶، ص ۴۹۴).

این نظر از یک سو، با دیدگاه پیشین همسو است و آن جواز مطالبه قصاص شخص اقرار کننده به قتل عمدی از سوی اولیای دم است. باین حال، وجه تمایز آن از نظریه پیشین پذیرش مسئولیت هر دو اقرار کننده در حالت اخذ دیه است که هر یک از اقرار کنندگان مسئول پرداخت نصف دیه هستند.

اجماع تنها دلیلی است که در عبارت ابن زهره برای نظریه موردبحث ارائه شده است (۱۴۱۷، ص ۴۰۷).^۱ در عبارات قائلان این نظریه مطلبی نسبت به مستندات نظریه نخست

۱. استناد به اجماع به‌عنوان دلیل این دیدگاه بر این مناسبت که عبارت «کل ذلک بدلیل الإجماع المشار إلیه» در متن ابن زهره حلبی به همه احکام پیش از آن برگردد. «و إذا أقر إنسان بقتل یوجب القود و أقر آخر بذلك القتل

مشاهده نمی‌شود. باین حال، برخی از فقیهان عبارات «نادر» (طباطبایی کربلایی، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۴۲۷)، «اجتهاد در مقابل نص» (ترجینی عاملی، ۱۴۲۷، ج ۹، ص ۵۰۴) را نسبت به این نظریه ابراز کرده‌اند. صاحب جواهر پس از آن که دیدگاه برخی از فقهای اهل سنت را مبنی بر قصاص هر دو مقرر یا اخذ دیه از دو مقرر واضح الفساد می‌داند، چنین می‌نویسد: همچنین آنچه از ابن زهره و ابوصلاح حلبی مطرح شده است (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۲، ص ۲۰۶) این را نشان می‌دهد که تعبیر «واضح الفساد» درباره نظریه مورد بحث نیز صدق می‌کند.

افزون بر آنچه بیان شد، به نظر می‌رسد که این نظریه قابل نقد است؛ زیرا وفق این نظریه، حق دیگری که برای ولی دم افزون بر قصاص اقرار کننده به قتل عمدی ثابت است، مراجعه به هر دو اقرار کننده و اخذ نصف دیه به‌طور مساوی از آنان است. مسئولیت کیفری اعم از قصاص و دیه زمانی برای چند نفر به دلیل ارتکاب جنایتی واحد ثابت است که آنان در ارتکاب جنایت مشارکت داشته باشند، درحالی که در موضوع مورد بحث با شرکت در جرم مواجه نیستیم و قتل تنها از سوی یک نفر از اقرار کننده به قتل عمدی یا اقرار کننده به قتل خطایی به‌طور انفرادی به وقوع پیوسته است نه این که هر دو نفر آنان با هم مرتکب قتل شده باشند. از این رو، ولی دم تنها نسبت به یکی از آنان حق دارد و مراجعه به هر دو مقرر برای دریافت نصف دیه جایز نیست. تنصیف دیه در این نظریه زمانی قابل پذیرش است که جنایت اشتراکی باشد. اشکالی که وجود دارد ناروا بودن اخذ نصف دیه از یکی از اقرار کنندگان است و از مصادیق اکل مال به باطل به شمار می‌آید (مرعشی نجفی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۷۶).

از آنجا که برای نظریه تخیر ولی دم در قصاص مقرر عمدی یا اخذ دیه به‌طور تنصیف فقط به دلیل اجماع استناد شده است، باید گفت این موضوع جزء فروعی است که فقها نسبت به آن اختلاف نظر دارند و همین نکته موجب بی‌اعتباری اجماع می‌شود. از سوی دیگر، این نظریه با «أظهر» به نص و «الاشبه» به مقتضای قواعد و اصول ناسازگار است. از یک طرف، ظاهر نص روایت «حسن بن صالح» که مشهور فقها به آن عمل کرده‌اند، مسئولیت کیفری

خطأ، كان ولي الدم بالخيار بين قتل المقر بالعمد ولا شيء لهم على الآخر و بين أخذ الدية منهما نصفين و القود على المباشر للقتل، دون الأمر به أو المكره عليه، كل ذلك بدليل الإجماع المشار إليه، ...»

قصاص یا دیه را برای یکی از اقرار کنندگان اثبات می‌کند. از سوی دیگر، قواعد دلالت دارند که اقرار بر مقرر حجت است و اگر با اقرار به قتل عمدی یا قتل خطایی مواجه شویم مقتضای این اقرار آن است که حسب مورد قصاص یا دیه ثابت شود؛ بنابراین، از آنجا که اقرارها به نحو استقلال واقع شده‌اند تصدیق یکی از آنها از سوی ولی دم به معنای تبرئه مقرر دیگر است. با این مبنا، تبعیت از این دیدگاه لازم نیست، به‌ویژه آن که مستند روایی عام یا خاصی را نمی‌توان برای آن برشمرد و در نتیجه مجالی برای تمسک به آن باقی نمی‌ماند.

۳-۳. نظر تخییر ولی دم در اخذ دیه کامل از هر یک از اقرار کنندگان

افزون بر دیدگاه‌های پیش گفته، نظر دیگری نیز وجود دارد که در مواردی که اقرار دو نفر موجب علم اجمالی می‌شود، ولی دم مخیر است که از هر یک از دو اقرار کننده دیه کامل اخذ نماید. بررسی نگارندگان نشان می‌دهد که مقام معظم رهبری در استفتائی به این نظر قائل‌اند که نظر مذکور در استفتاء ذیل ابراز شده است:

سؤال استفتاء مورد بحث این گونه است: «در مورد علم اجمالی، هرگاه جانی مردد بین دو یا چند نفر معین بوده و امکان اثبات جنایت از طریق قسامه وجود نداشته باشد آیا دیه به‌طور مساوی از اطراف علم اجمالی گرفته می‌شود و یا از بیت‌المال و یا با قرعه مسئول پرداخت دیه مشخص می‌شود؟»

پاسخ ایشان به پرسش مذکور چنین است:

«احتیاط آن است که دیه از بیت‌المال داده شود، مگر در صورتی که منشأ علم اجمالی، اقرار دو نفر به قتل علی نحو الاستقلال باشد که در این صورت بعید نیست تخییر ولی در گرفتن دیه کامله از هر کدام از دو نفر» (مؤسسه آموزشی و پژوهشی قضا، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۲).

بیان فتوای مقام معظم رهبری از این جهت ضرورت دارد که چنین گفته شده است: «در سال‌های اخیر، نوعی تغییر نظریه در شورای نگهبان دیده شده که بر اساس آن، فتوای معیار همان فتوای ولی امر است؛ بنابراین شورای نگهبان تلاش می‌کند تا با سنجه فتوای رهبری، مغایرت و عدم مغایرت قوانین با احکام شرع را بیازماید» (سماواتی و موسوی بجنوردی، ۱۳۹۹، ص. ۴۳). در مطالب آتی صحت مطلب مذکور در خصوص مفاد تبصره ماده ۴۷۷ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ به اثبات می‌رسد.

۴-۳. عدم حجیت هر دو اقرار و تعیین قاتل بر مبنای قرعه در فرض معلوم بودن صدق یکی از اقرارها

دیدگاه دیگری که وجود دارد آن است که در موضوع مورد بحث هیچ یک از اقرارها حجیت ندارند. وفق این دیدگاه ولی دم نمی تواند یکی از دو اقرار را تصدیق نماید و بر اساس آن عمل نماید؛ زیرا علم اجمالی وجود دارد که یکی از دو اقرار به قتل عمدی یا قتل خطایی در واقع کذب می باشند و بر این اساس، این دو اقرار، متعارض و متکاذب می باشند. از این رو، دلیل حجیت، هر دو اقرار را با هم در بر نمی گیرد و از سوی دیگر، این که دلیل حجیت فقط یکی از اقرارها را به طور معین شامل شود، مستلزم ترجیح بدون مرجح است و شمول آن نسبت به یکی از اقرارها مشروط به آن است که اقرار دیگر اخذ نشود؛ زیرا نتیجه آن به تخییر منجر می شود. فقیه مذکور در ادامه چنین نتیجه می گیرد که هیچ یک از اقرارها به طور تعیینی و تخییری حجت نیستند و در خصوص معلوم بودن صدق یکی از اقرارها در واقع، چنین می گوید که در چنین حالتی به قرعه رجوع می شود و قاتل با قرعه تعیین می شود و قاتل بر مبنای تخییر معین نمی شود (فیاض، بی تا، ج ۳، ص ۳۵۲).^۱

وفق این فرضی که در این دیدگاه مورد توجه قرار گرفته اند، در هیچ کدام از آن ها تخییر ولی دم پذیرفته نشده است.

۴. تحلیل تحولات قانونی

دقت نظر در قوانین مجازات اسلامی مصوب سال های ۱۳۷۰ و ۱۳۹۲ نشان می دهد که درباره تعارض مفاد دو یا چند اقرار از لحاظ وصف عمدی و خطای محض بودن قتل،

۱. «و أقر أحد بقتل شخص عمداً و أقر آخر بقتله خطأً، فهل لولي المقتول الأخذ باحد الإقرارين على نحو التمييز بعد ما لا يمكن الأخذ بكليهما معا و اذا أخذه تعين العمل به و لا يكون له سبيل على الآخر؟ و الجواب: الظاهر انه لا يمكن و ذلك لان الإقرارين من جهة العلم الإجمالي بكذب احدهما فسى الواقع متعارضان و متكاذبان، فلا يمكن شمول دليل الحجية لهما معا و شموله لأحدهما المعين دون الآخر ترجيح من غير مرجح و شموله لكل منهما مشروطا بعدم الأخذ بالآخر لتكون نتيجة التخيير، فلا يمكن أيضا لاستلزام ذلك اتصاف كل منهما بالحجية عند عدم الأخذ بهما معا، فاذا يعود محذور التعبد بالمتعارضين على تفصيل ذكرناه في محله و عليه فلا يكون شيء من الإقرارين حجة لا تعيينا و لا تخييرا، نعم لو علم في هذه الحالة بصدق احدهما في الواقع، فهل تكون وظيفته حينئذ الرجوع الى القرعة او التخيير؟ و الجواب: ان وظيفته الرجوع الى القرعة و تعيين القاتل بها دون التخيير».

قانون‌گذار دو موضع متفاوت را اتخاذ کرده است. در این راستا، در ماده ۲۳۵ قانون مجازات مصوب سال ۱۳۷۰ همسو با فتوای امام خمینی دیدگاه فقهی تخییر ولی‌دم در مراجعه به هر یک از اقرارها انعکاس یافته و چنین مقرر شده بود: «اگر کسی به قتل عمدی شخصی اقرار نماید و دیگری به قتل عمدی یا خطایی همان مقتول اقرار کند، ولی‌دم در مراجعه به هر یک از این دو مخیر است که برابر اقرارش عمل نماید و نمی‌تواند مجازات هر دو را مطالبه کند». احکام ارائه‌شده در این ماده به گونه‌ای است که در قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ دچار تغییر شده‌اند و قانون‌گذار در تبصره ماده ۴۷۷ قانون مورد اشاره از احکام قبلی عدول و نظر دیگری را ابراز می‌کند: «هرگاه منشأ علم اجمالی، اقرار متهمان باشد، حسب مورد اولیای دم یا مجنی‌علیه مخیرند برای دریافت دیه به هر یک از متهمان مراجعه کنند و در این امر تفاوتی بین جنایت عمدی و غیرعمدی و قتل و غیر قتل نیست.» تبصره مذکور به گونه‌ای است که فرض دو اقرار به جنایت عمدی و حالتی را که یکی از اقرارها به جنایت عمدی و دیگری به جنایت غیرعمدی است شامل می‌شود.

چنان‌که قابل مشاهده است، قانون‌گذار به نظر سوم روی آورده و از حکم قانون سابق که با دیدگاه امام خمینی هماهنگ است، عدول نموده است و دو تفاوت بین رویکردهای سابق و جدید مقنن وجود دارد:

اولاً آنچه از مفاد این تبصره برداشت می‌شود بر تنزل قصاص به دیه به‌طور مطلق دلالت دارد. در این زمینه، وفق تبصره در تعارض دو اقرار قصاص ساقط است، درحالی‌که بر اساس نظر امام خمینی و ماده ۲۳۵ قانون سابق حق قصاص مقرر قتل عمدی در موارد تعارض دو اقرار به قتل عمدی یا تعارض اقرار به قتل عمدی و قتل خطایی برای ولی‌دم محفوظ است و چنانچه ولی‌دم قصاص را مطالبه کند، نسبت به شخصی که به قتل خطایی اقرار کرده است، حقی ندارد.

رویکرد قانون‌گذار در تبصره مورد بحث مبنی بر سقوط قصاص به گونه‌ای است که فروض تعارض دو یا چند اقرار به جنایت عمدی، تعارض اقرار به جنایت عمدی و جنایت خطایی و تعارض اقرار به جنایت عمدی و جنایت شبه عمد را در برمی‌گیرد. به‌عنوان نمونه، اگر دو شخص به قتل عمدی یک نفر به‌طور انفرادی اقرار کنند ولی‌دم مخیر است که دیه را از یکی از آنان مطالبه کند. باین‌حال، برخی از فقها از جمله صافی گلپایگانی و فاضل

لنکرانی قائل اند که در تعارض دو اقرار به قتل عمدی ولی دم نسبت به قصاص یکی از دو مقرر مخیر است (مرکز تحقیقات فقهی حقوقی قوه قضائیه، ۱۳۹۷، کد استفتاء ۳۷۱؛ مغنیه، ۱۴۲۱، ج ۶، صص ۳۱۹-۳۱۸) و تنها راه تخییر عقلی است؛ زیرا اخذ هر دو اقرار عمدی با هم ممکن نیست، همان طور که نمی توان هر دو اقرار را پذیرفت و تعیین یکی از آن ها نیز ترجیح بلا مرجح است (مرعشی نجفی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۷۹). همچنین گفته شده است درجایی که بیش از یک اقرار به قتل وجود دارد، مقتضای قاعده، تخییر ولی دم در رجوع به هر یک از اقرار کنندگان است؛ فرقی نمی کند که قتل عمدی باشد یا این که قتل به طور خطا ارتکاب یافته باشد یا این که یک اقرار به قتل عمدی و دیگری به قتل خطایی باشد (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۱، صص ۱۹۴-۱۹۳).

ثانیاً حکم از قتل به مادون نفس تسری یافته است؛ بدین معنا که در ماده ۲۳۵ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۷۰ فقط به بحث تعارض مفاد دو اقرار در قتل پرداخته شده و حکمی درباره جنایت بر مادون نفس بیان نشده است. باین حال، در قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ حکم تعارض دو اقرار برای جنایت مادون نفس هم به سان جنایت قتل در نظر گرفته شده است. عبارت «تفاوتی بین قتل و غیر قتل نیست» در تبصره ماده ۴۷۷ قانون اخیرالذکر این مهم را تأیید می کند.

سؤال مهمی که در این زمینه وجود دارد آن است که عدول از فتوای امام خمینی بر چه دلیلی استوار است؟ در این راستا، بررسی فرایند تصویب لایحه مجازات اسلامی نشان می دهد که شورای نگهبان در نظارت شرعی بر ماده مورد بحث در دو مرحله آن را مغایر با موازین شرعی اعلام کرده است و در این باره، بر اصلاح مصوبه مجلس شورای اسلامی بر اساس فتوای مقام معظم رهبری - که در تبیین دیدگاه های فقهی به آن اشاره شد - تأکید شده است (شورای نگهبان، ۱۳۹۷، صص ۲۸۴، ۵۳۳، ۶۶۴). بر این پایه، این مسئله مطرح می شود که آیا ارتباط دیدگاه های امام خمینی و مقام معظم رهبری به صورت عرضی است و در نتیجه شورای نگهبان از موضعی یکسان به آن ها می نگرد یا آن که چنین چیزی صدق نمی کند و شورای نگهبان بر مبنای خاصی عمل به فتوای مقام معظم رهبری را ترجیح می دهد؟ در پاسخ به این پرسش به نظر می آید که تحصیل یک ملاک مشخص از رویه شورای نگهبان که جامع و مانع باشد، امکان پذیر نیست؛ زیرا در برخی مواد دیدگاه های امام خمینی

و فتوای مقام معظم رهبری مورد توجه شورای نگهبان واقع نشده‌اند. مثلاً در ماده ۳۶۰ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ مبنی بر حقوق ولی دم در موارد مشروط بودن قصاص به پرداخت فاضل دیه، دیدگاه خوبی پذیرفته شده است (خوبی، ۱۴۲۲، ج ۴۲، صص. ۱۵۴-۱۵۱)، در ماده مذکور چنین آمده است که ولی دم بین قصاص مرتکب با پرداخت فاضل دیه یا اخذ دیه بدون رضایت مرتکب معیر است. این در حالی است که نظر امام خمینی و دیدگاه مقام معظم رهبری خلاف مضمون ماده مذکور است. توضیح بیش‌تر آن که امام خمینی بر این باورند که اگر ولی دم زن از پرداخت فاضل دیه امتناع کند یا فقیر باشد و قاتل به دیه رضایت ندهد، قصاص تا زمان پرداخت فاضل دیه و تمکن ولی دم زن به تأخیر می‌افتد (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱ و ۲، ص. ۹۱۰). وفق این مطلب مشخص می‌شود که در موارد لزوم پرداخت فاضل دیه برای استیفای قصاص برای تبدیل قصاص به دیه، رضایت قاتل ضرورت دارد. مقام معظم رهبری نیز در استفتائی در خصوص این مسئله که اولیای دم قصاص را مطالبه می‌کنند اما با وجود تمکن مالی، از پرداخت فاضل دیه امتناع می‌کنند، بر این عقیده‌اند که حق قصاص بدون پرداخت فاضل دیه برای ولی دم ثابت نیست و تبدیل قصاص به دیه بر رضایت طرفین متوقف است (ر. ک. به: مؤسسه آموزشی و پژوهشی قضا، ۱۳۹۰، صص. ۹۰-۸۹، ۹۵-۹۴) این مطلب نشان می‌دهد که مفاد برخی از مواد قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ با فتاوی مقام معظم رهبری هماهنگ نیست. علی‌رغم آنچه بیان شد، در موادی مانند تبصره ماده ۴۷۷ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲ که نظرات امام خمینی و مقام معظم رهبری با یکدیگر متفاوت است، دیدگاه مقام معظم رهبری ملاک واقع شده است. نسبت به این تبصره این اشکال مطرح شده است که چنانچه اصل اقرار به قتل عمدی پذیرفته شود و شخصی که به قتل عمدی اقرار کرده است، دیه پرداخت کند، چنین چیزی با لوازم اقرار ناسازگار است و مطلب دیگر آن که چنانچه اصل اقرار به دلایلی همچون احتمال خلاف یا ابهام مورد پذیرش نباشد، الزام مقر به پرداخت دیه محل بحث است (آقا بابایی بنی، ۱۳۹۴، ص. ۷۱). از «الزام ناشی از اقرار» به‌عنوان یکی از آثار اقرار در امور کیفری یاد شده است (سودی، ۱۳۹۵، ص. ۱۰۲) که نسبت به رویکرد قانون‌گذار می‌توان چنین گفت که از قصاص به‌عنوان مهم‌ترین اثر و لوازم اقرار چشم‌پوشی می‌شود. این نکته آنجا که هر دو مقر به قتل عمدی اقرار می‌کنند، برجسته‌تر است.

نتیجه‌گیری

۱. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که فقها در مسئلهٔ مردد بودن جانی بین دو یا چند نفر معین که برخاسته از اقرارهای مستقل باشد، اختلاف نظر دارند. یک دیدگاه بر تخییر ولی دم بین تصدیق هر یک از اقرارها تأکید دارد و دیدگاه دیگر، بر تخییر ولی دم بین قصاص اقرار کننده قتل عمدی یا اخذ دیه به‌طور تنصیف از اقرار کنندگان متمرکز است. نظر سوم آن است که ولی دم می‌تواند به هر یک از اقرار کنندگان برای دریافت دیه کامل مراجعه کند. نظر دیگر آن است که هیچ‌یک از اقرارها حجت نیست.
۲. امام خمینی از موافقان دیدگاه نخست است که تتبع در منابع فقهی نشان می‌دهد که ادلهٔ متعددی برای آن احصا شده و از مهم‌ترین آن‌ها، روایت حسن بن صالح است و از آنجا که دلیل اجماع به‌عنوان مستند قائلان دیدگاه دوم مناقشه پذیر است و همچنین خبر معارض با آن دیدگاه وجود دارد، دیدگاه تخییر ولی دم در قصاص اقرار کننده قتل عمدی یا تنصیف دیه قابل پذیرش نیست.
۳. عدول قانون‌گذار از دیدگاه امام خمینی به دلیل ضعف مبانی فقهی این دیدگاه نیست و نمی‌توان چنین ادعا کرد که ضعف مستندات فقهی این دیدگاه بستر روی گردانی از آن را فراهم کرده است، بلکه این عدول به اقتضای نگرش جدید شورای نگهبان در چگونگی تشخیص مغایرت یا عدم مغایرت قوانین با موازین شرع بوده است که فتوای مقام معظم رهبری به‌عنوان فتوای معیار در نظر گرفته شده است که چنین فتوایی ولو این که مؤدای اقرارها ناظر به قتل عمدی باشد، بر سقوط قصاص به‌طور مطلق و اخذ دیهٔ کامل از یکی اقرار کنندگان دلالت دارد.
۴. رویکرد جدید قانون‌گذار مجازات قصاص نفس را کاهش خواهد داد. این رویکرد نه تنها جنایت بر نفس، بلکه جنایت بر عضو را نیز در برمی‌گیرد.

منابع

- آقا بابایی بنی، اسماعیل (۱۳۹۴). مسئولیت کیفری قاتل در موارد اقرار معارض. کاوشی نو در فقه، ۲۲ (۸۳)، ۷۴-۵۵. <https://doi.org/10.22081/JF.2015.22662>
- ابن ادریس، محمد بن احمد (۱۴۱۰ ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۳ جلدی.
- ابن براج، عبدالعزیز بن نحیر (۱۴۰۶ ق). المہذب. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۲ جلدی.
- ابن زہرہ، حمزہ بن علی (۱۴۱۷ ق). غنیۃ النزوع إلى علمی الأصول و الفروع. قم: مؤسسہ امام صادق علیہ السلام.
- ابن سعید، یحیی بن احمد (۱۴۰۵ ق). الجامع للشرائع. قم: مؤسسۃ سید الشهداء العلمیۃ.
- ابو الصلاح حلبی، تقی الدین بن نجم الدین (۱۴۰۳ ق). الکافی فی الفقه. اصفهان: کتابخانہ عمومی امام امیرالمؤمنین علیہ السلام.
- امام خمینی، سید روح اللہ (۱۴۲۱ ق). تحریر الوسیلۃ. تہران: مؤسسہ تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ اول.
- بیہقی نیشابوری کیدری، محمد بن حسین (۱۴۱۶ ق). إصباح الشیعۃ بمصباح الشریعۃ. قم: مؤسسہ امام صادق علیہ السلام.
- تبریزی، جواد (۱۴۲۶ ق). تنقیح مبانی الأحکام - کتاب القصاص. قم: دار الصدیقۃ الشہیدۃ سلام اللہ علیہا.
- ترحینی عاملی، سید محمد حسن (۱۴۲۷ ق). الزبده الفقہیۃ فی شرح الروضۃ البھیۃ. قم: دار الفقه للطباعۃ و النشر، ۹ جلدی.
- خوانساری، سید احمد بن یوسف (۱۴۰۵ ق). جامع المدارک فی شرح مختصر النافع. قم: مؤسسہ اسماعیلیان، ۷ جلدی.
- خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۲۲ ق). مبانی تکملۃ المنہاج. قم: مؤسسۃ إحياء آثار الإمام الخوئی، ۲ جلدی.
- روحانی، سید محمد صادق (بی تا). منہاج الصالحین. بی جا، بی نا، ۳ جلدی.
- سبزواری، سید عبدالاعلی (۱۴۱۳ ق). مہذب الأحکام. قم: مؤسسۃ المنار، ۳۰ جلدی.

- سلار دیلمی، حمزة بن عبدالعزيز (۱۴۰۴ ق). المراسم العلوية و الأحكام النبوية. قم: منشورات الحرمین.
- سماواتی، عباس و موسوی بجنوردی، سید مصطفی (۱۳۹۹). چالش‌های تعیین فتوای معیار در قانون‌گذاری با توجه به آرای امام خمینی (س). پژوهشنامه متین، ۲۲ (۸۸)، ۳۹-۶۱.
- <https://doi.org/10.22034/MATIN.2020.128732>
- dor: 20.1001.1.24236462.1399.22.88.3.4
- سوادى، عصمت (۱۳۹۵). پاسداری از مصالح جامعه و مردم با اقرار با رویکردی به آرای امام خمینی (س). پژوهشنامه متین، ۱۸ (۷۳)، ۸۷-۱۰۷.
- dor: 20.1001.1.24236462.1395.18.73.5.8
- سید مرتضی، علی بن حسین (۱۴۰۵ ق). رسائل الشریف المرتضی. قم: دارالقرآن الکریم، ۴ جلدی.
- سید مرتضی، علی بن حسین (۱۴۱۵ ق). الانتصار فی انفرادات الإمامية. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- شورای نگهبان (۱۳۹۷). مبانی نظرات شورای نگهبان در خصوص قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲. تحقیق و تنقیح محمدهادی توکل پور، مصطفی مسعودیان و کاظم کوهی اصفهانی، تهران: انتشارات پژوهشکده شورای نگهبان.
- شهید اول، محمد بن مکی عاملی (۱۴۱۰ ق). اللمعة الدمشقية فی فقه الإمامية. بیروت: دار التراث - الدار الإسلامية.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی عاملی (۱۴۱۰ ق). الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية (المحشى - کلاتر). قم: کتابفروشی داوری، ۱۰ جلدی.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی عاملی (۱۴۱۳ ق). مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام. قم: مؤسسه المعارف الإسلامية، ۱۵ جلدی.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۰ ق). النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی. بیروت: دار الكتاب العربی.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ ق). تهذیب الأحكام. تهران: دار الکتب الإسلامية، ۱۰ جلدی.

عبدالعلى توجهى، سهراب بهادري: عدول قانون گذار از نظر امام خمينى^(ه): مسئوليت مرتكب در موارد... ٥١

- شيخ مفيد، محمد بن محمد (الف ١٤١٣ ق). الإعلام بما اتفقت عليه الإمامية من الأحكام. قم: كنگره جهانى هزاره شيخ مفيد.
- شيخ مفيد، محمد بن محمد (ب ١٤١٣ ق). المقنعة. قم: كنگره جهانى هزاره شيخ مفيد.
- طباطبايى كربلايى، على بن محمد على (١٤٠٩ ق). الشرح الصغير فى شرح مختصر النافع - حديقة المؤمنين. قم: انتشارات كتابخانه آيت الله مرعشى نجفى، ٣ جلدى.
- طباطبايى كربلايى، على بن محمد على (١٤١٨ ق). رياض المسائل (ط - الحديثة). قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ١٦ جلدى.
- علامه حلى، حسن بن يوسف (الف ١٤١٣ ق). قواعد الأحكام فى معرفة الحلال و الحرام. قم: دفتر انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، ٣ جلدى.
- علامه حلى، حسن بن يوسف (ب ١٤١٣ ق). مختلف الشيعة فى أحكام الشريعة. قم: دفتر انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، ٩ جلدى.
- فاضل لنكرانى، محمد (١٤٢١ ق). تفصيل الشريعة فى شرح تحرير الوسيلة - القصاص. قم: مركز فقهى ائمه اطهار عليهم السلام.
- فاضل هندى، محمد بن حسن (١٤١٦ ق). كشف اللثام و الإبهام عن قواعد الأحكام. قم: دفتر انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم، ١١ جلدى.
- فياض، محمد اسحاق (بى تا). منهاج الصالحين. قم: مكتب سماحة آية الله العظمى الحاج الشيخ محمد إسحاق الفياض، ٣ جلدى.
- كلينى، محمد بن يعقوب (١٤٠٧ ق). الكافي (ط - الإسلامية). تهران: دار الكتب الإسلامية، ٨ جلدى.
- مجلسى اول، محمد تقى (١٤٠٦ ق). روضة المتقين فى شرح من لا يحضره الفقيه. قم: مؤسسه فرهنگى اسلامى كوشانپور، ١٣ جلدى.
- مجلسى دوم، محمد باقر بن محمد تقى (١٤٠٤ ق). مرآة العقول فى شرح أخبار آل الرسول. تهران: دار الكتب الإسلامية، ٢٦ جلدى.
- مجلسى دوم، محمد باقر بن محمد تقى (١٤٠٦ ق). ملاذ الأخيار فى فهم تهذيب الأخبار. قم: انتشارات كتابخانه آيت الله مرعشى نجفى، ١٦ جلدى.
- محقق حلى، جعفر بن حسن (١٤٠٨ ق). شرايع الإسلام فى مسائل الحلال و الحرام. قم: مؤسسه اسماعيليان، ٤ جلدى.

- مدنی کاشانی، رضا (۱۴۱۰ ق). کتاب القصاص للفقهاء و الخواص. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- مرعشی نجفی، سید شهاب‌الدین (۱۴۱۵ ق). القصاص علی ضوء القرآن و السنة. قم: انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ۳ جلدی.
- مرکز تحقیقات فقهی حقوقی قوه قضاییه (۱۳۹۷). نرم‌افزار گنجینه استفتائات قضایی. قم: دفتر آموزش روحانیون و تدوین متون فقهی.
- مغنیه، محمدجواد. (۱۴۲۱ ق). فقه الإمام الصادق علیه السلام. قم: مؤسسه انصاریان، ۶ جلدی.
- مؤسسه آموزشی و پژوهشی قضا (۱۳۹۰). ره‌توشه قضایی - استفتائات قضایی از محضر مرجع عالی‌قدر عالم تشیع حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) رهبر معظم انقلاب. قم: نشر قضا.
- نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ ق). جواهر الکلام فی شرح شرایع الإسلام. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۴۳ جلدی.

- Abu SalahHalabī, T. (1982). *al-Kaḥf fī al-Figh*. Isfahan: Public library of Imam Amirul Momineen. [In Arabic]
- AghaBabaei Bani, E. (2015). Murderer's Criminal Liability When Confessions Contradict. *Figh*, 22 (83), 55-74. <https://doi.org/10.22081/JF.2015.22662>.
- Allama Hilli, H. (1992). *Qavaed al-Ahkam fī Marefat al- halal wa al-haram*. Qom: Islamic Publications Office, 3 Vols. [In Arabic]
- Allama Hilli, H. (1992). *Mokhtalaf Al-Shi'a s fī Ahkam Al-Shariah*. Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
- Beihaqi Neyshapuri kidari, M. (1995). *Isbah al-Shi'a bemisbah al-Shari'ah*. Qom: Imam Sadiq Institute. [In Arabic]
- Fayadh, M. I. (n.d.). *Minhāj al-Şāliḥīn*. Qom: Office of His Eminence Grand Ayatollah Hajj Sheikh Mohammad Ishaq Al-Fayadh, 3 Vols. [In Arabic]

- Fazil Hindi, M. (1995).). *Kashf al-Lithām wa al-Ibhām ‘an Qawā‘id al-Aḥkām*. Qom: Al-Nashar al-Islami Institute, 11 vols. [In Arabic]
- Fazil Lankarani, M. (2000). *Tafsil al-Sharia fi Sharh Tahrir al-Wasila*. Qom: Center for the jurisprudence of the pure Imams. [In Arabic]
- First Majlisī, M. T. (1985). *Ruḥat al-Motaqīn fi Sharḥ Man lā yaḥḍuruh al-Faqīh*. Qom: Kushanbur, 13 Vols. [In Arabic]
- Guardian Council. (2017). *The basis of the opinions of the Guardian Council regarding the Islamic Penal Code approved in 2012*. Research and revision by Mohammad Hadi Tawakol pour, Mostafa Masoudian and Kazem Kohi Esfahani, Tehran: Guardian Council Research Institute Publications. [In Persian]
- Ibn Baraj, Q. A. (1986). *Al-Muhadhab*. Qom: The community of teachers of Qom seminary, 2 Vols. [In Arabic]
- Ibn Idris, M. (1989). *Al-Sarā‘er al-Hawi le Tharir Al-Fatawi*. Qom: Islamic Publications Office, 3 Vols. [In Arabic]
- Ibn Saeed, Y. (1984). *Aljamie lilsharayie*. Qom: Seyyed al-Shohda Al-Elamiya Institute. [In Arabic]
- Ibn Zohre, H. (1996). *Ghunyat alnuzue iilay eilmay al usul w alfurue*. Qom: Imam Sadiq Foundation [In Arabic]
- Judicial Jurisprudence Research Center. (2017). *Software of the repository of judicial inquiries*. Qom: clerical education office and compilation of jurisprudence texts. [In Persian]
- Khansari, A. (1984). *Jame al-Madarek fi Sharh Mokhtasar al-Nafe*. Qom: Ismailiyan, 7 Vols. [In Arabic]
- Khoei, A. (2001). *Mabānī Takmilat al-Minhāj*. Qom: Foundation for Revival of Imam Al-Khoei’s Works, 2 Vols. [In Arabic]
- Khomeini, S.R. (2000). *Tahrir al-Wasila*. Tehran: Institute for Compilation and publication of Imam Khomeini’s works. [In Arabic]
- Kulayni, M. (1986). *Kafi*. Tehran: Dar Al-Kutub Al-Islamiyyah, 8 Vols. [In Arabic]

-
- Madani Kashani, R. (1989). *Kitāb al-Qiṣāṣ li-l-Fuqahā wa al-Khawāṣ*. Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
 - Marashi Najafī, S. Sh. (1994). *Retribution in light of the Qur'an and Sunnah*. Qom: Ayatollah Marashī Najafī Library Publications, 3 Vols. [In Arabic]
 - Mufid, M. (1992 a). *al-I'lām bi mā Itfaqat 'aleih al-Imāmīyyat Min al-Aḥkām*. Qom: worldly congress Shaykh Mufid. [In Arabic]
 - Mufid, M. (1992 b). *Al-Muqniea*. Qom: worldly congress Shaykh Mufid. [In Arabic]
 - Mughniyeh, M.J. (2000). *Jurisprudence of Imam al-Sadiq peace be upon him*. Qom: Ansarian Institute, 6 vols. [In Arabic]
 - Muhaqqiq Hilli, J. (1987). *Sharaye al-Esalam fi Masayil Alhalal w Alharam*. Qom: Ismailian Institute, 4 vols. [In Arabic]
 - Najafi, M. H. (1983). *Javaher al-Kalam fi Sharh Sharaye al-Islam*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabin, 43 vols. [In Arabic]
 - Rouhani, S.M. S. (n.d.). *Minhaj al-Salihin*. 3 vols. [In Arabic]
 - Sabzevari, S. 'A. (1992). *Mahdhab al-Ahkam*. Qom: Al-Manar Foundation, 30 vols. [In Arabic]
 - Sallar Deylami, H. (1983). *Al-Marasim al-Alawiyyah wa al-Aḥkām al-Nabawīyyat*. Qom: Manshūrāt al-Ḥaramein. [In Arabic]
 - Samavati, A. & Moosavi Bojnourdi, S. M. (2020). Challenges before Determining Standard Fatwa in Legislation based on Imam Khomeini's Views. *Matin Research Journal*, 22(88), 39-61. <https://doi.org/10.22034/matin.2020.128732>
 - Savadi, E. (2017). Safeguarding the Exigencies of Society and People by Confession, With Special Reference to Imam Khomeini's Viewpoints. *Matin Research Journal*, 18(73), 87-107. dor. [20.1001.1.24236462.1395.18.73.5.8.](https://doi.org/10.22034/matin.2017.128732)
 - Second Majlisī, M. B. (1983). *Mirāt al-'Uqūl fi Sharḥ Akhbār āl al-Rasūl*. Tehrān: Dār al-Kutub al-Islāmīyya, 26 Vols. [In Arabic]

- Second Majlisī, M. B. (1985). *Malādh al-Akhyār fi Fahm Tahdhīb al-Akhhbār*. Qom: Ayatollah Mar ashī Najafī Library Publications, 16 Vols. [In Arabic]
- Seyed Morteza, A. (1985). *Letters of Al-Sharif al-Morteza*. Qom: Dar al-Qur'an, 4 vols.
- Seyed Morteza, A. (1994). *Al-Intisar fi Infardat al-Amamiyyah*. Qom: Islamic Publications Office of the Qom Seminary Society of Teachers. [In Arabic]
- Shahid Aval, M. (1989). *Al-Lomā Al-Damishqiyah fi Fiqh al-Imāmyyah*. Beirut: Dar Al-Turath, Dar Al-Islamyah. [In Arabic]
- Shahid Thani, Z. (1989). *Al-Rawda al-Bahiyya fi Sharh al-Lomā al-Dameshqiyya*. Qom: Davari. [In Arabic]
- Shahid Thani, Z. (1992). *Masalek al-Atham al-Tankih Sharae al-Islam*. Qom: Al-Maarif al-Islamiyya Institute. [In Arabic]
- Tabatabaei Karbalei, A. (1988). *Al-Sharḥ Al-Saghir fi Sharh Mukhtasar Al-Nafi - Garden of the Believers*. Qom: Publishing House of Ayatollah Marashi Najafi. [In Arabic]
- Tabatabaei Karbalei, A. (1997). *Reyaz al-Masael fi Tahqiq al-Ahkam be al-Dalail*. Qom: Al-Bayt, 16 Vols. [In Arabic]
- Tabrizi, J. (2005). *Tanqih Mabani al-Ahkam - Kitab al-Qisas*. Qom: Dar al-Sidiqat al-Shahidat. [In Arabic]
- Tarhini Amili, S. M. H. (2006). *al-Zubdat al-Fiqhiyyat fi Sharḥ al-Ruwḍat al-Bahīyyat*. Qom: Dār al-Fiqh lil-Ṭibā'at wa al-Nashr, 9 Vols. [In Arabic]
- Tousi, M. (1987). *Tahzeeb al-Ahkam*. Tehran: Dar Al-Kutub Al-Islamiyyah, 10 vols. [In Arabic]
- Tusi, M. (1980). *Al-Nahaye fi mujarad fiqh wal fatawa*. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic]